

Просалова В. А.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Григошкіна Я. В.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ГЕОПОЕТИКА VERSUS ГЕОПОЛІТИКА: КІЛЬКА СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД АЛЬТЕРНАТИВНОЮ ПРОПОЗИЦІЄЮ

Статтю присвячено геопоетиці, яку розглянуто в літературно-художньому та літературознавчому аспектах. Актуальність цієї праці зумовлена значним зацікавленням геопоетичною проблематикою в суспільстві, що спостерігалось після падіння Берлінської стіни, необхідністю протиставити геополітичній експансії життєтворчу концепцію, яка б об'єднала митців і вчених, здатних утвердити нові принципи співжиття у світі. Ландшафт тепер набуває концептуального осмислення, особистісного сприйняття, інтерпретаційного значення. Геопоетика виникла як міждисциплінарна наука у ХХ столітті на помеж'ї різних дисциплін: географії, краєзнавства, мистецтвознавства, літературознавства, психології, антропології, культурології, етнології, лінгвістики – та набула статусу популярного терміноіда. Вона підтвердила зацікавлення широкого кола митців, мислителів, науковців із різних країн світу освоєнням географічно-просторових образів і пов'язаних із ними міфів у різних наукових і мистецьких практиках. У статті геопоетику розглядаємо в літературно-художньому плані – як систему зображально-виражальних засобів, за допомогою яких у художньому тексті відтворено просторові уявлення, географічні образи, а з іншого боку – у літературознавчому плані як розділ поетики, що досліджує всю систему літературних засобів утілення ландшафтних образів, просторових відношень і пов'язаних із ними міфів. Геопоетичні образи Юрія Андруховича відбивають, з одного боку, автентичні об'єкти (міста, природні ландшафти, архітектурні споруди), а з іншого – їх авторське сприйняття, не позбавлене суб'єктивних сенсів. Однак не всі міста набули в автора ознак інтимних. Геопоетика стає ознакою авторської стратегії Юрія Андруховича, який зображує у своїх творах письменника-мандрівника, заохочує реципієнта читати його роман «Лексикон інтимних міст. Довільний посібник із геопоетики та космополітики» у будь-якій послідовності, даючи волю читачеві самому вибирати спосіб знайомства з текстом.

Ключові слова: письменник-мандрівник, геопоетика, геопоетичний образ, геопоетичний простір, неоміф, топос, локус.

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Поняття «поетика» – одне з найдавніших у літературознавчій науці. Ще Аристотель назвав свою працю «Поетикою», маючи на увазі під нею теорію словесного мистецтва. Відтоді це поняття не втратило своєї актуальності, навпаки, воно демонструє здатність збагачувати свій смисловий потенціал, набувати нових смислових конотацій завдяки приєднанню до його основи уточнювальних характеристик, як-от психопоетика, онтопоетика, геопоетика, етнопоетика.

Упродовж багатовікової історії смисловий потенціал цього поняття зазнав трансформації: змінювалася семантика, зазнали редукції її окремі складники, що відійшли до сфери філософії, яку цікавили онтологічні, аксіологічні, епістеміологічні властивості художньої літератури, чи есте-

тики, адже відомо, що художній твір – це естетичний феномен. У цьому аспекті не слід забувати і про риторику як науку про засоби переконання та впливу на слухача, до речі, одну з найдавніших у світі.

Поняття «поетика» вживають у сучасному літературознавстві на позначення, по-перше, розділу теорії літератури, що досліджує форму художнього твору: композиційні особливості, тропіку, стилістику, віршознавчу техніку, по-друге, системи зображально-виражальних засобів, що виявляють своєрідність певного художнього твору чи літературної течії.

Мета статті – узагальнити та систематизувати дефініції вчених на семантику поняття «геопоетика», розглянути його літературно-художнє і літературознавче тлумачення, зіставивши

з поняттям «поетика», простежити художню реалізацію геопоетичних візій у романі Юрія Андруховича «Лексикон інтимних міст. Довільний посібник із геопоетики та космополітики». Об'єкт дослідження – літературно-художній і літературознавчий аспекти геопоетики, предмет – геопоетичний образ як діалектична єдність земного простору (гео) та його втілення в мистецькій формі, тобто поетиці літературного твору. Актуальність цієї студії зумовлена зростанням зацікавлення до геопоетичної проблематики в літературі та мистецтві, необхідністю протиставити геополітичній експансії життєтворчу концепцію, яка об'єднує митців і вчених світу.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми.

Геопоетика набуває сьогодні модного статусу, проте залишається доволі неокресленою, розпливчастою в смисловому плані. Виокремлюють літературно-художню геопоетику, що полягає у відтворенні географічних образів у літературі; прикладну, або проєктивну, яка зосереджена на створенні культурних і наукових проєктів; наукову, що досліджує поетику географічних образів і пов'язаних із ними міфів; а також негативну, яка виявляє зв'язок людини з локусами руїни, втрати, загрози життю.

Ні самої дефініції, ні навіть згадок про геопоетику не вдалося знайти в літературознавчих словниках: польськомовному словнику за редакцією Януша Славінського [1], «Літературознавчій енциклопедії» [2] Юрія Коваліва, спеціальному словнику термінів і понять із поетики («Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий», 2008 [3]) за редакцією Натана Тамарченка, словнику Світлани Белокурової [4], англomовному «Словнику літературознавчих термінів і теорії літератури» («Dictionary of Literary Terms and Literary Theory» [5]) Джона Каддона, що ще раз переконує в актуальності й доцільності наших спроб.

Невизначеність геопоетики зумовлює необхідність зарахування її (услід за пропозицією Олександра Хаютіна [6]) до терміноідів, які ще не знайшли чітких меж і термінологічних дефініцій. Зрозуміло, що своєю появою вона завдячує поєднанню двох сполук: перша «гео» відповідає поняттю «земля», друга «поетика» означає «той, що створює», «творчий» і, як закріплено багатовіковою традицією, стосується літературознавчої науки, зокрема мовно-композиційних ознак художнього твору.

Геопоетику розглядають як міжнародний еколого-етичний рух (Кеннет Уайт), напрям міждисциплінарних досліджень (Олег Шаблій),

наукову дисципліну, яка досліджує культурне тяжіння і структуризацію людського простору (Ігор Сід), особливий метод письма, що відтворює простір у слові (Василь Голованов), маркер синкретичного сприйняття реальності (Кеннет Уайт), теоретичну рефлексію над літературним часопростором (Віра Романишин), плідну дослідницьку стратегію (Олена Юферева), «поетику землі – реабілітацію земної творчості, не зведеної до репродукції і редуплікації» (Олександр Корабльов), спосіб прочитання літературних просторів (Олена Карпенко, Наталя Любимова), спосіб взаємодії людини з територіями і ландшафтами, універсальний творчий проєкт, авторську стратегію, поетичну метафору, позбавлену евристичного потенціалу. Однак маємо визнати, що перелік артикульованих значень геопоетики не претендує на повноту, а лише підтверджує, що терміноід набув неабиякої популярності завдяки своїй здатності абсорбувати нові відтінки значень і швидко реагувати на зацікавлення просторовими координатами, які після розпаду Східного блоку та падіння Берлінської стіни помітно змінилися. Більшість дослідників, з-поміж яких Магдалена Маршалек, Сільвія Зассе, Сузі Франк, Міранда Якіша, Рената Макарьська, Аннете Вербергер, Сандро Дзанетті, Крістін Копп, Харша Рам, Заза Шатірішвілі, Маттіас Шварц, Торбен Філіпп, підтримують вузьке розуміння геопоетики як поетики географічних образів у літературі та мистецтві.

Кеннет Уайт – філософ, лінгвіст, есеїст, автор подорожніх нотаток – увів геопоетику в науковий обіг, проте не намагався дати їй точного визначення. Автор книги «Альбатросова скеля. Вступ до геопоетики» («Plateau de l'albatros: Introduction à la géopoétique», 1994), показуючи на глобусі місцезнаходження цієї скелі, вигукнув, чи може щось переконливіше передати смисл геопоетики, ніж ця твердиня, яка піднімається з глибини. Семіотичний жест слугував знаком до пошуку смислових еквівалентів, які б розкрили суть поняття, його багатий потенціал. Як опонент будь-яких застиглих дефініцій, мислитель під геопоетикою мав на увазі поєднання просторової визначеності і творчої свободи, екологічно спрямовану літературу про території, ландшафти, мандри, а також своєрідний синтез духовних і фізичних сил, які дають можливість людині творити світ. Кеннет Вайт мав на увазі необхідність «вивчити інтелектуальні і чуттєві зв'язки між людиною і Землею» для створення гармонійного культурного простору – на противагу агресивній геополітиці, територіальній експансії.

Ельжбета Рибіцька [7] розглядає цей терміноід як «концепцію в дії», тобто продуктивну концепцію, такий дослідницький напрям, що відбиває взаємодію географічного простору і літературної творчості. Ця концепція, як стверджує дослідниця, не лише впливає на локальні контексти та явища, а й призводить до їх трансформації.

Географія геопоетики як альтернативи до геополітики швидко розширюється: у Франції, наприклад, за ініціативою поета та есеїста шотландського походження Кеннета Вайта – на противагу Міжнародному інституту геополітики (1982) – створено Інститут геопоетики (1989), розпочато видання «Геопоетичних зошитів» («Cahiers geopoetiques»). У 1995 році Ігор Сід (справжнє прізвище – Сидоренко) заснував Кримський геопоетичний клуб, за ініціативою якого проведено міжнародні конференції за участю поетів, прозаїків, географів, мислителів із різних країн світу, зокрема і з України, яку представляли Юрій Андрухович, Володимир Єшкілев і Сергій Жадан. Володимир Абашев підготував навчальний посібник із геопоетики, обравши предметом аналізу художню літературу Уралу, що зосереджувалася на артикуляції підземних багатств цього краю. Геопоетичний дискурс збігався з екологічним рухом і знайшов відгук у досить строкатої за видами діяльності аудиторії з різних країн світу: Німеччини, Бельгії, Італії, США, Канади, Китаю, Швейцарії, Сербії, Польщі, Росії, України, Вірменії, Австралії, Литви, Ефіопії та інших країн.

Виклад основного матеріалу. Ще Юрій Лотман помітив, що «мова просторових відношень є одним із засобів осмислення дійсності» [8, с. 211]. Освоєння автором географічних образів, нових локацій збагачує його особистий екзистенційний досвід, а у разі оволодіння чужими топосами, ландшафтами іншої країни – власну імагологію. Література стає тією призмою, крізь яку автентичні місця набувають статусу літературних.

Геопоетика в літературознавчому аспекті – це розділ поетики, що досліджує систему композиційних, стилістичних і художніх засобів, за допомогою яких письменник відтворює географічні образи, просторові уявлення. Отже, це поетика просторових локацій, географічних образів у художньому творі та пов'язаних із ними міфів. Відомий український письменник Юрій Андрухович неодноразово акцентував на слові «геопоетика» у своїх виступах перед читачами і публікаціях, назвавши роман «Лексикон інтимних міст» (2011) довільним «посібником із геопое-

тики та космополітики». До книги ввійшли спогади, враження від перебування в різних містах України, Європи, США за сорок років його життя (1966–2006) – від перших поїздок із батьком до самостійних мандрів світом. Це досить строкаті за змістом і різні за обсягом розповіді, роздуми, есеї, у яких не слід шукати документальної точності, бо для автора важливий не сам маршрут, а його сприйняття, аура того місця, де він побував, культурологічні екскурси, враження від знайомств, зустрічей, спілкування зі знайомими і незнайомими людьми. За авторським визначенням, це «енциклопедія», «гібрид», своєрідна «спроба пережити їх («гео» і «біо») як єдину і нерозривну цілість», «книга-пазл», змонтована за абетковим принципом, тому в «інструкції читачеві» він радить читати цю книжку «в цілком довільній послідовності, відкривши її на цілком довільній сторінці» [9, с. 11].

«Лексикон інтимних міст» був неоднозначно сприйнятий літературознавцями і читачами. Ігор Сід небезпідставно відчув у ньому тяжіння до вестернізації та спробу відійти від Росії, Андрій Любка назвав його «романом з географією», Олена Даниліна порівняла книгу з атласом світу. На основі зіставлення з творами попередників, зокрема з романістикою самого автора, Ігор Бондар-Терещенко помітив артикуляцію Андруховичем уже відомих прийомів, еkleктичне запозичення чужих знахідок і дійшов висновку, що письменник «зрозумів, що можна не писати художніх творів, обмежившись розповіддю про те, де і як вони могли би бути написані», тому висловив думку, що це його «черговий не-роман». Автори статті «Геопоетична мандрівка в часі і просторі власного життя у романі “Лексикон інтимних міст” Юрія Андруховича» в часописі «Молодий вчений» за 2017 рік із великим пієтетом розглядають твір як «художній онтологічний довідник туристичних вражень» [10], нарікаючи на те, що геопоетика в нас ще не знайшла належного розвитку, хоч уже є спроба її художнього відтворення.

Амбівалентність рецепції «Лексикону інтимних міст» зумовлена тим, що під одним дахом зібрано сто одинадцять розповідей про різні міста світу, так чи інакше пов'язані з перебуванням у них біографічного автора, тобто самого письменника-мандрівника. Однак автор додав і міста, у яких він не був. З-поміж них – Буенос-Айрес, Тбілісі, Содом, Вавилон, Карфаген тощо. Письменник, отже, замахнувся на створення «ментальної мапи», відтворення топосів такими, якими їх

побачив і сприйняв, тому очевидна суб'єктивність його рецепції, приперчена іноді іронічними пасажами про реакцію читачів на його власні виступи. «...Абетка змішала простори і місцями відверто познущалася над кордонами. Її волею та примхою Аарау сусідує з Алупкою, Балаклава з Барселоною, Гайсин протиснувся поміж Гайдельбергом та Гамбургом, Детройт поєднався з Дніпропетровськом, Рига з Римом, Тернопіль з Торонто, а Чикаго з Чернівцями», – наголошує автор у передмові, намагаючись дати читачеві інструкції для того, щоб полегшити його знайомство з твором. Очевидно, сам письменник відчував певну амбітність свого задуму, тому акцентував, що всі його герої витворені уявою, що це «довільний посібник із геопоетики та космополітики», тому не варто тут шукати точної інформації про маршрути його мандрів.

Володимир Панченко цілком резонно зауважив, що в письменника не було достатньої кількості історій, щоб проілюструвати всі літери абетки, адже лише для реалізації композиційного задуму автор додав згадку про Єрусалим, хоча він там і не був, тому це уявна мандрівка до вічного міста. «Лексикон інтимних міст», на думку літературознавця, продовжив «традицію самозакоханості й егоцентризму», що виявилися ще в попередньому його романі – «Таємниця». Сам же автор, зацікавлений у перевиданні книги в інших країнах, зізнавався, що має «лаву запасних міст», тобто може додати нові пазли до вже надрукованих історій з урахуванням конкретної цільової аудиторії. Юрій Андрухович планував скомпонувати наступну серію подорожей із 222, 333 розповідей. Бажано було б, аби автор при цьому критично поставився до зауважень письменників, літературознавців на адресу його «Лексикону інтимних міст» і врахував їх при підготовці майбутніх видань про свої подорожі.

Замість загальноприйнятої назви деякі міста отримали інше найменування, як, скажімо, Нью-Йорк став Йорком Новим. Цілком імовірно лише для того, щоб проілюструвати цю літеру абетки, яка належить до непоширених. В основу композиції цієї книжки покладено просторово-абетковий принцип, що поєднується з вказівкою про рік перебування та доповнюється особистими враженнями автора, який класифікує міста за принципами комфортності, бажання чи, навпаки, небажання залишати їх, знову повертатися туди. Однак чимало локусів у рецепції автора не набули статусу інтимних, за винятком хіба що Львова, Вроцлава, Венеції, Варшави та ще кількох. Переїзди з одного місця на інше, з одного ландшафту

в інший супроводжуються часовими розривами. Кожне нове місто маркує нову пригоду і, відповідно, інший стан душі. Творча реалізація власного «гео», однак, передбачає вихід за особисті межі, подолання своєї відокремленості від інших, відчуття своєї причетності до подій в Україні і цілому світі.

Юрій Андрухович зафіксував, зокрема, окремішність об'єднаного Берліну: «Справа навіть не в тому, що це розполовинене місто так і не може остаточно зростися попри фізичну відсутність раз і назавжди усуненої Стіни. Справа передусім у міських пейзажах – деякі з них вражають ледь не швейцарським добробутом, інші – типово посткомуністичним занепадом. Що може поєднувати у спільному організмі Цюріх і Тирану? А Марцан і Далем? Іноді здається, наче існують десятки берлінів і в кожного свій пейзаж» (з нарису «Берлін»). Полярність образу міста набуває символічного осмислення. Берлін відбив, з одного боку, геополітичні зміни у світі, з іншого – тягар пам'яті про наслідки Другої світової війни. Ще Цицерон помітив, що враження, які виникли в історичному місці дії, яскравіші, ніж ті, що сприйняті під час читання чи слухання.

До категорії семи найбільш пам'ятних міст Юрій Андрухович зараховує місто-привид Прип'ять із зони відчуження. «Поезія занепаду і розпаду, танець смерті (невидимої, втіленої у радіоактивному випромінненні), виконаний самою природою. [...] Своєрідний музей втрат і пересторог», – так він характеризує одну з найпопулярніших туристичних локацій, що приваблює вчених, фотографів, режисерів та інших відвідувачів як своєрідне перебування в тому часі, коли нас не буде. Актуалізація покинутого міста підтверджує актуальність концептів негативної геопоетики, яку запропонували виділяти і спробували відрефлектувати славісти з Лозанни та Сорбонни: Едуард Надточий, Анн Кольдефі-Фокар, Анастасія де ля Фортель. Ідеться про занедбані міста, заводи, фабрики, села, будинки, локуси природних катаклізмів чи техногенних катастроф (Чорнобиль, Фукусіма), наслідки застосування ядерної зброї (Хіросіма, Нагасакі), місця масової загибелі людей (Аушвіц, Бухенвальд, Дахау, Заксенгаузен, Бабин Яр, ГУЛАГ, урочище Сандармох, Соловки, Береза-Картузька, Биківня, розбомблені російськими загарбниками міста: Маріуполь, Ірпінь, Бучу, Гостомель та інші. Негативна геопоетика викликає апофатичну реакцію, відбиває травматичний досвід, адже виявляє зв'язок людини з локусами руїни, загрози життю.

Художня література стає, отже, транслятором культурної пам'яті нації, народу, людства. Описані Юрієм Андруховичем топоси і локуси, з одного боку, є автентичними, а з іншого – символічними, тими місцями, де йому хотілося б чи, навпаки, не хотілося б жити і творити. Його роману властива «фіксація у процесі дотику до Іншого, відмінності власного погляду від усталеного в суспільстві на світ іншої країни або власної» [11, с. 51]. Автор здійснив подорожі не лише у просторових вимірах, а й у просторі емоцій, асоціацій, пізнання іншого, самостановлення особистості.

Висновки і пропозиції. Геопоетика виникла як альтернатива до агресивної геополітики та продемонструвала зовсім інший – інтерпретаційний, проєктувальний – зв'язок людини із землею, ландшафтом. Геопоетичні зацікавлення об'єднали письменників, митців, учених, практиків із багатьох куточків світу, які прагнули – усупереч тери-

торіальній експансії – створити оптимістичну концепцію життя на Землі. У статті геопоетику розглянуто у двох аспектах: як, по-перше, систему засобів художньої реалізації просторових уявлень, географічних образів та пов'язаних із ними міфів у літературному творі та, по-друге, як розділ поетики, який досліджує всю систему художніх засобів утілення ландшафтних координат. Однак ці аспекти не вичерпують семантику популярного терміноіда, що виник у ХХ столітті на помежів'ї різних дисциплін: географії, краєзнавства, мистецтвознавства, літературознавства, психології, антропології, культурології, етнології, лінгвістики та дозволив осмислювати не лише географічний простір, а і значення людини в ньому. У межах однієї статті надто складно охопити весь спектр актуальної геопоетичної проблематики, тому розглядаємо цю розвідку як пропозицію до подальшого наукового діалогу.

Список літератури:

1. Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J. Słownik terminów literackich. Pod red. Janusza Sławińskiego. Wyd. 4. Wrocław–Warszawa–Kraków, 2002. 706 s.
2. Літературознавча енциклопедія: в 2 т. / за ред. Ю. Коваліва. Київ : Академія, 2007. Т. 1–2. Т. 1. 608 с.; Т. 2. 624 с.
3. Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий / гл. ред. Н. Тмарченко. Москва : Изд-во Кульгиной; Intrada, 2008. 357 с.
4. Белокурова С. П. Словарь литературоведческих терминов / С. П. Белокурова. Санкт-Петербург : Паритет, 2012. 316 с.
5. Cuddon J. Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. New-York: Wiley-Blackwell, 2013. 802 p.
6. Хаютин А. Д. О «терминах» и «терминоидах». Тезисы докладов по романо-германской филологии. Самарканд [б. и.], 1970. Вып. 1. С. 16–17.
7. Rybicka E. Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich. Kraków: Universitas, 2014. 474 s.
8. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. Об искусстве. Санкт-Петербург : Искусство – СПб, 1998. С. 14–285.
9. Андрухович Ю. І. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики. Кам'янець-Подільський : Meridian Czernowitz, ТОВ «Друкарня “Рута”», 2012. 424 с.
10. Гаврилова О., Баришникова В. Геопоетична мандрівка в часі і просторі власного життя у романі «Лексикон інтимних міст» Юрія Андруховича. Молодий вчений. 2017. № 4.2 (44.2). С. 6–10.
11. Кропивко І. В. Досвід мандрівного мислення й чуттєвого сприйняття навколишнього світу в постмодерністському тексті-подорожі українських і польських письменників. Наукові праці. Серія: Філологія. Літературознавство. Миколаїв, 2018. Т. 316. Вип. 304. С. 51–56.

Prosalova V. A., Hryhoshkina Ya. V. Geopoetics versus geopolitics: several observations on the alternative proposal

The article is devoted to geopoetics, which is considered in literary-artistic and literary aspects. The relevance of this work is stipulated by the significant interest in geopoetic issues in society, which was observed after the fall of the Berlin Wall, the need to contrast geopolitical expansion with a life-creating concept that would unite artists and scientists capable of establishing new principles of coexistence in the world. The landscape now acquires conceptual understanding, personal perception, and interpretive meaning. Geopoetics emerged as an interdisciplinary science in the 20th century at the border of various disciplines: geography, local history, art history, literary studies, psychology, anthropology, cultural studies, ethnology, linguistics, acquiring the status of a popular term. It confirmed the interest of a wide range of artists, thinkers, and scientists from different countries of the world in mastering geographic-spatial images and related myths

in various scientific and artistic practices. Geopoetics is regarded from the literary and artistic point of view in this paper, namely as a system of visual and expressive means, with the help of which spatial representations, geographical images are reproduced in the artistic text, and on the other hand – in the literary aspect, as a section of poetics that examines the entire system of literary means of embodying landscape images, spatial relations and related myths. Yuri Andruhovych's geopoetic images reflect, on the one hand, authentic objects (cities, natural landscapes, architectural structures), and on the other hand, their author's perception, which is not devoid of subjective meanings. However, not all cities acquired intimate features from the author. Geopoetics turns into the feature of the author's strategy, demonstrated by Yuriy Andruhovych, who portrays a travel writer in his works and encourages a recipient to read his novel "Lexicon of Intimate Cities. An arbitrary guide to geopoetics and cosmopolitics" in any sequence, giving a reader the freedom to choose the way of getting to know the text.

Key words: *travel writer, geopoetics, geopoetic image, geopoetic space, neomyth, topos, locus.*